INKLYUZIV TA'LIM ISLOHOTLARI

Vol 1 № 2 2026

OILAVIY MUNOSABATLARDA DESPOTIZMNING IJTIMOIY OMILLAR

Tovbayeva Mukaddam Safarovna

(PhD) Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori. International School of Finance Technology and Science instituti Samarqand filiali Gumanitar fanlar kafedrasi v.b.dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada oilaviy munosabatlarda despotizm, uning kelib chiqish sabablari va unga ta'sir etuvchi ijtimoiy determinantlar (omillar) atroflicha tahlil qilinadi. Oiladagi despotizm shunchaki individual-psixologik xususiyat emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, gender va institutsional jarayonlarning mahsuli ekanligi ilmiy asoslab berilgan. Maqolada patriarxal stereotiplar, iqtisodiy qaramlik, ijtimoiy anomiya va transgeneratsion (avloddan-avlodga o‘tuvchi) zo‘ravonlik modellari kabi determinantlar yoritilgan hamda ushbu muammoni bartaraf etish bo‘yicha ijtimoiy-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Oilaviy despotizm, ijtimoiy determinantlar, patriarxat, gender tengsizligi, iqtisodiy qaramlik, transgeneratsion travma, ijtimoiy anomiya.

1. Kirish

Oila – jamiyatning fundamental asosi, shaxs ijtimoiylashuvining birlamchi va eng muhim maskanidir. Sog‘lom oilaviy muhit jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. Biroq, zamonaviy sotsiologiya va psixologiyaning eng og‘riqli nuqtalaridan biri – bu oilaviy munosabatlardagi destruktiv shakllar, xususan, **oilaviy despotizmdir**.

Oilaviy despotizm — oila a'zolaridan birining (ko‘pincha iqtisodiy yoki jismoniy ustunlikka ega bo‘lgan shaxsning) qolgan a'zolar ustidan mutlaq nazorat o‘rnatishga, ularning huquqlari, irodasi va shaxsiy chegaralarini bostirishga qaratilgan tizimli xatti-harakatlaridir.

Uzoq vaqt davomida oiladagi despotizm va zo‘ravonlik faqatgina "shaxsiy muammo" yoki muayyan insonning harakteridagi nuqson (tajovuzkorlik, psixopatiya) sifatida baholab

inklyuziv ta'lim islohotlari

kelindi. Biroq, zamonaviy ijtimoiy fanlar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy despotizm chuqur **ijtimoiy ildizlarga (determinantlarga)** ega. Mazkur maqolaning maqsadi – oilada despotik munosabatlarning shakllanishiga sabab bo‘luvchi ijtimoiy omillarni tizimli tahlil qilish va ularni bartaraf etish yo‘llarini izlashdan iborat.

Oilaviy despotizm tushunchasi va unung namoyon bo‘lish shakllari

Ijtimoiy determinantlarni tahlil qilishdan avval, despotizmning oila ichidagi interpretatsiyasini aniqlab olish zarur. Despotizm shunchaki jismoniy kuch ishlatish emas; u ko‘p o‘lchamli sotsial-psixologik fenomen hisoblanadi.

Despotizmning asosiy shakllari:

1. **Iqtisodiy despotizm:** Oila byudjetini bir tomonlama nazorat qilish, turmush o‘rtog‘i yoki farzandlarini pul orqali manipulyatsiya qilish, ularning ishlashi yoki ta'lim olishiga to‘sqinlik qilish.
2. **Psixologik va emotsional despotizm:** Doimiy tanqid, kamsitish, izolyatsiya qilish (tashqi dunyo, do‘stlar va qarindoshlardan uzib qo‘yish), "gazlayting" (shaxsning o‘z aqly rasoligiga shubha uyg‘otish).
3. **Reproduktiv despotizm:** Ayolning tug‘ish yoki tug‘maslik borasidagi huquqini cheklash, farzandlar sonini yoki jinsini majburiy belgilashga urinish.
4. **Fizikaviy va jinsiy despotizm:** To‘g‘ridan-to‘g‘ri jismoniy kuch ishlatish yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilish orqali bo‘ysundirish.

Makro-Ijtimoiy Determinantlar: Madaniyat va Traditsionalizm

Oilaviy despotizmni oziqlantiruvchi eng birinchi va eng yirik ijtimoiy determinant – bu jamiyatning madaniy kodi va undagi traditsionalistik qarashlardir.

Patriarxal stereotiplar va gender rolllari

Ko‘pgina an'anaviy jamiyatlarda asrlar davomida shakllangan patriarxal tuzum erkakka "oila boshlig‘i" maqomini berish bilan birga, unga mutlaq hokimiyat va nazorat huquqini ham yuklagan.

Inklyuziv ta'lim islohotlari

"Erkak kishi – hukmdor" afsonasi: Jamiyatda o‘g‘il bolalarga yoshligidanoq "dominantlik", "hissiyotlarni yashirish" va "kuch bilan hal qilish" madaniyati singdirilsa, qiz bolalarga "bo‘ysunish", "sabr qilish" va "tosh kelsa kemirish" statusi o‘rgatiladi.

Ijtimoiy sanksiyalar: Despotizmdan jabr ko‘rayotgan ayol jamiyat yoki qarindoshlar tomonidan "oilani saqlab qolmaganlik"da ayblanishidan qo‘rqadi. Bu esa despot erkakning o‘z harakatlarini jazosiz davom ettirishiga sharoit yaratadi.

Kollektivistik madaniyat va "Sirlarni tashqariga chiqarmaslik" instinkti

"Uydagi gapni ko‘chaga chiqarma", "Er xotinning urushi – doka ro‘molning qurushi" kabi xalq maqollari ijobiy ma'noda oilani asrashga qaratilgan bo‘lsa-da, destruktiv oilalarda despotizmning yashirin qolishiga xizmat qiladi. Jamiyat bosimi qurbonni yordam so‘rashdan to‘sadi, bu esa despotik shaxsning "mening hududimda mening qonunlarim" degan tasavvurini mustahkamlaydi.

Iqtisodiy determinantlar: Resurslar taqsimoti va qaramlik

Iqtisodiy omillar oilaviy despotizmning eng kuchli omillaridan biridir. Sotsiologiyadagi **"Resurslar nazariyasi"**ga ko‘ra, oilada kim ko‘p moddiy resursga (daromad, mulk, yuqori ijtimoiy status) ega bo‘lsa, qaror qabul qilish va nazorat o‘rnatish huquqi ham o‘shanga o‘tadi.

Iqtisodiy omillar	Despotizmga Ta'siri	Oqibati
Ayollarning ishsizligi	Moliyaviy jihatdan butkul erga qaram bo‘lish.	Ayol huquqbuzarlikka chidashga majbur bo‘ladi.
Uy-joy muammosi	Ajrashgan taqdirda boradigan joyning yo‘qligi.	Jabrdiyda despot bilan birga yashashda davom etadi.
Daromadlar tafovuti	Erkakning daromadi ayolnikidan keskin yuqoriligi.	Erkak o‘zini oilaning yagona "egasi" deb hisoblaydi.

Iqtisodiy anomaliyalar, ishsizlik, moddiy yetishmovchilik tufayli kelib chiqadigan stress ham erkaklarda (yoki oila boshlig‘ida) agressiyani oshiradi. Tashqi dunyoda (ishda, jamiyatda) o‘z iqtisodiy ojizligini his qilgan despot, ushbu frustratsiya va alamni oila a'zolaridan oladi.

Inklyuziv ta'lim islohotlari

Mikro-ijtimoiy omillar:

- Oilaviy despotizm sotsializatsiya jarayonida **avloddan-avlodga o‘tuvchi yuqumli kasallik** kabidir. Albert Banduraning **"Ijtimoiy ta'lim nazariyasi"** shuni ko‘rsatadiki, insonlar xulq-atvor modellarini kuzatish orqali o‘rganadilar.
- **Despotning bolaligi:** Bugungi oilaviy despot – kechagi despotik oilaning farzandidir. Agar bola otasining onasiga baqirayotganini va faqat shu yo‘l bilan "hurmat" qozonayotganini ko‘rib o‘ssa, u ong ostida bu modelni yagona to‘g‘ri yo‘l deb qabul qiladi.
- **Qurbonning bolaligi:** Xuddi shunday, yoshligida otasining despotizmiga onasining so‘zsiz bo‘ysunganini ko‘rgan qiz bola, kelajakda o‘z oilasida xuddi shu azobli munosabatlarni "norma" deb hisoblashi mumkin.

Xulosa: Avloddan-avlodga o‘tuvchi travma jamiyatda despotik munosabatlar zanjirini yaratadi. Bu zanjir ijtimoiy intervensiya (psixologik yordam, ta'lim) orqali uzilmasa, asrlar davomida takrorlanaveradi.

Institutsional omillar:

Jamiyatdagi qonunlarning ishlash darajasi va ijtimoiy institutlarning sifati oilaviy despotizmni yo jilovlaydi, yoki uni yanada avj oldiradi.

Davlat qonunchiligida oilaviy zo‘ravonlik va zulm uchun jazo choralari yumshoq bo‘lishi, qolaversa, huquq-tartibot idoralari xodimlarining bu muammoga «bu oilaning ichki ishi» deb munosabat bildirishi vaziyatni yanada og‘irlashtiradi.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash institutlarining yetishmasligi

Psixologik yordam markazlari va ijtimoiy xizmatlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi jabrdiydalarni chorasiz qoldiradi. Agar ayol despotik erdan qochganda uni ijtimoiy, huquqiy va moddiy himoya qiladigan institut mavjudligini bilmasa, u o‘z taqdiriga tan beradi.

Jamiyatdagi anomiya va ijtimoiy stress omillari

inklyuziv ta'lim islohotlari

Emil Dyurkgeym asos solgan **Anomiya nazariyasi** jamiyatdagi qadriyatlar tizimining inqirozi, iqtisodiy beqarorlik va ijtimoiy o‘zgarishlar davrida jinoyatchilik va agressiyaning ortishini tushuntiradi.

Hozirgi globallashuv va keskin ijtimoiy transformatsiyalar davrida insonlar katta ruhiy va ijtimoiy stressga duch kelmoqdalar:

- Karyera va muvaffaqiyatga erishish bosimi.
- Ijtimoiy tarmoqlar yaratayotgan "ideal hayot" illyuziyasi va real hayot o‘rtasidagi tafovut.
- Eski qadriyatlarning yemirilishi va yangilarining hali to‘liq shakllanmaganligi.

Tashqi muhitda o‘z o‘rnini topa olmagan, ijtimoiy stress ostida qolgan shaxs oilada o‘zining sun'iy "kompensatsiya"sini yaratadi. U tashqaridagi muvaffaqiyatsizliklarining o‘rnini uydagilarga despot bo‘lish, ularni mutlaq boshqarish orqali to‘ldirishga urunadi.

Oilaviy despotizmning ijtimoiy oqibatlari

Oilaviy despotizm faqat bitta oilaning tanazzuli emas, u butun jamiyat uchun fojiadir. Uning ijtimoiy oqibatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1. **Ijtimoiy kapitalning yemirilishi:** Despotik oilada o‘sgan bolalar jamiyatga ishonchsizlik, past o‘z-o‘zini baholash va yuqori agressiya bilan kirib kelishadi. Ular nosog‘lom fuqarolarni shakllantiradi.
2. **Deviant xulq-atvorli bolalarning ko‘payishi:** Oilalardagi stress sababli o‘smirlar o‘rtasida uydan qochish, suitsid (o‘z joniga qasd qilish), narkomaniya va jinoyatchilik ko‘rsatkichlari keskin oshadi.
3. **Iqtisodiy zarar:** Despotizm qurboni bo‘lgan xotin-qizlar o‘zlarining intellektual va iqtisodiy salohiyatlarini ro‘yobga chiqara olmaydilar, bu esa mehnat bozorida ulkan yo‘qotish demakdir.

Muammoni bartaraf etish va despotizmni kamaytirish strategiyalari

Oilaviy despotizmni ildizi bilan quritish uchun kompleks ijtimoiy choralarni amalga oshirish zarur.

inklyuziv ta'lim islohotlari

Madaniy va ma'rifiy islohotlar

- **Gender stereotiplarini qayta ko‘rib chiqish:** Bog‘cha va maktab yoshidanoq o‘g‘il va qiz bolalarga teng huquqlilik, o‘zaro hurmat, emotsional intellekt va nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish (meditatsiya) madaniyatini o‘rgatish.
- **Media va san'at:** Kino, serial va OAVda despotik erkak obrazini "kuchli erkak" sifatida ideallashtirishni to‘xtatish, aksincha, sog‘lom oila modellarini targ‘ib qilish.

Iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirish

- Xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash, ularga tadbirkorlik va kasb-hunar o‘rganish uchun subsidiyalar ajratish.
- Uzoq hududlarda ayollar bandligini oshirish orqali ularning moliyaviy qaramligiga barham berish.

Institutsional va huquqiy tizimni takomillashtirish

- Oila a'zolariga tazyiq va despotizm o‘tkazganlik uchun jinoiy javobgarlikni muqarrar qilish.
- Har bir tuman va mahallada psixologik xizmat ko‘rsatish va inqiroz markazlari tarmog‘ini kengaytirish.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki: Oilaviy munosabatlardagi despotizm shunchaki shaxsiy xarakter fojiasi emas, balki jamiyat ijtimoiy tizimidagi nuqsonlar ko‘zgusidir. Patriarxal munosabatlar, iqtisodiy tengsizlik, transgeneratsion travmalar va huquqiy bo‘shliqlar birlashib, oilada despotizmning ijtimoiy determinantlarini yuzaga keltiradi.

Ushbu determinantlarni bartaraf etish – faqatgina jabrdiydalarni qutqarish emas, balki kelajak avlod poydevorini sog‘lomlashtirish demakdir. Zero, demokratik va insonparvar jamiyat faqatgina despotizmdan xoli, o‘zaro hurmat va tenglik asosiga qurilgan sog‘lom oilalar negizidagina barpo etilishi mumkin.

inklyuziv ta'lim islohotlari

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bandura, A. Social Learning Theory. Prentice-Hall. (1977).

2. Blood, R. O., & Wolfe, D. M. Husbands and Wives: The Dynamics of Married Living. Free Press. (1960).

3. Giddens, A. Sociology. Polity Press. . (2009).

4. O‘zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida"gi Qonuni.

5. Karimova V.M. Oila himoyasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi // Huquq va burch. – 2007. – № 5. – B.

6. Товбаева М.С. Негативные отношения в семье как основной фактор насилия и необходимые профилактичечкие рекомендации // Современная наука: Тенденции развития. Материалы Международной научно-практической конференции. г.Кишинев, Молдавия.23-сентября. 2021 г. –С.33-39

Inklyuziv ta'lim islohotlari